

Ігар КЛІМАЎ (Мінск)

**ПРАБЛЕМА ФУНКЦЫЯНАЛЬнай СТРАТЫФІКАЦЫІ  
ПІСЬМОВА-ЛІТАРАТУРНАй МОВЫ  
БЕЛАРУСАЎ І ЎКРАЇНЦАЎ XIV–XVIII СТЭТ.  
У НАВУКОВЫМ АСВЯТЛЕННІ**

Адным з найважнейшых пытанняў гістарычнага беларускага і ўкраінскага мовазнаўства з’ўляецца пытанне аб функцыях і стра-тах супольнай літаратурна-пісьмовай мовы беларусаў і ўкраінцаў, што ў XIV–XVIII стст. жылі ў ВКЛ і Рэчы Паспалітай. Традыцыйна яе называюць як *старабеларуская* (resp. *стараўкраінская*) мова, аднак гэты тэрмін карэктны пры апісанні гістарычнай граматыкі ці пры высвятленні прыватных асаблівасцяў мовы або рыс асобнага помніка, але ў цэлым неадэкватны свайму аб’екту. Нярэдка для яе выкарыстоўваецца і іншая назва – *проста(я) мова*, якая пры пэўнай зручнасці аднак спараджае шэраг памылковых уяўленняў пра свой аб’ект (гл. у дэталях: Клімаў 2010). У дадзенай працы для гэтай мовы ўжываецца яе гістарычнае найменне – *мова руськая*. У сучасным беларускім мовазнаўстве і сам тэрмін «*руськая мова*», і яго напісанне (з ь) амаль не ўжываецца, хаця ён часты ў працах многіх заходніх лінгвістаў. На падставе гістарычнай традыцыі трэба настойліва рэкамендаваць выкарыстанне гэтага тэрміна ў працах беларускіх вучоных, прычым у напісанні з ь.

Даследчыкі XIX і пачатку XX ст. не задаваліся пытаннем функцыянальнай стратыфікацыі *мовы руськай*. Здаецца, упершы-

ню яно ўзнікла ў працы расійскага даследчыка Івана Лапо, які пасля рэвалюцыі эміграваў у незалежную Літву, дзе ў даваенныя часы займаўся вывучэннем Літоўскага статута 1588 г. Мову гэтага помніка, як і ўсяго актава-канцэлярскага пісьменства ВКЛ ён рэзка супрацьпаставіў мове іншых літаратурных, мастацкіх помнікаў той эпохі (Лаппо 1936, 337–339, 343–344). Праўда, не з’яўляючыся лінгвістам, ён непаслядоўна вытрымліваў свой падзел і таму блытаў канцэлярскую мову з мовай прыгожага пісьменства. Тым не менш, гэтая ідэя была падхоплена некаторымі гісторыкамі і нават лінгвістамі.

Развіццё ідэі Лапо, але без указання на крыніцу адбылося на мяжы 1950–60-х гг. у працах украінскага лінгвіста Паўла Плюшча. Ён прапанаваў падзяліць даўнюю літаратурна-пісьмовую мову беларусаў і ўкраінцаў на *руськую* і *простую*: першая існавала ў XIV–XVI стст. і ўжывалася пераважна як актава-адміністрацыйная, а другая ўзнікла ў выніку яе трансфармацыі ў канцы XVI ст. пад уплывам Рэфармацыі і ў мэтах перакладу Св. Пісьма, ва ўмовах абуджэння нацыянальнай свядомасці ў беларусаў і ўкраінцаў супраць «агрэсіі католіцызму» (Плюшч 1960, 46; Плюшч 1961, 221–223, 226; Плюшч 1962, 94; Плюшч 1971, 153–154). Гэтая *простая мова* ўжывалася ў жанрах, іншых за актавыя: рэлігійна-царкоўных, мастацкіх, навукова-вучэбных і пад., – і ўяўляла сабой мяшанку розных дыялектных элементаў (Плюшч 1958, 39, 129–132, 142–143; Плюшч 1971, 31, 33, 139–142, 153–155, 238–240, 247–248). Праўда, ніякіх структурных і дакладных функцыянальных параметраў дзвюх вылучаных моў даследчык не прывёў. Ён і сам разумее, што мова *руская* выкарыстоўвалася ў актава-адміністрацыйнай сферы і ў XVII ст. (Плюшч 1971, 153), а рэлігійныя і мастацкія творы на ёй складаліся і ў XV ст. (т. зв. Чэцця 1489 г., «Александрыя», «Троя» і інш.), тады ж, магчыма, узніклі і першыя пераклады біблейных тэкстаў (Плюшч 1962, 95).

У дадатак, Плюшч вылучыў яшчэ адну мову – *славянарускую*, што ўзнікла ў другой палове XVII–XVIII стст. на грунце царкоўнаславянскай мовы і функцыянавала адначасова з *простай* (Плюшч 1958, 35, 36, 38–39, 164, 203–206), што было падтрымана і ўкраінскай лінгвісткай Лукер’яй Гумецкай, якая меркавала, што ў XVI ст. са складу *простай*, або *рускай* мовы вылучаецца славянаруская (Гумецка 1968, 8). Гэтую мову яна называла высокім стылем *заходнерускай мовы* (Гумецка 1968, 7, 8), што сведчыць пра адноснасць паняцця «мовы», якім аперавалі даследчыкі. На думку Гумецкай, *простая*, або *руская* мова адрознівалася ад

ранейшай «заходнярускай» толькі ўзмацненнем дыялектных рыс і паланізмаў (Гумецка 1968, 8). Пазней да гэтых трох моў (*руськай, простаі і славянарускай*) Плюшч дадаваў яшчэ адну – дыялектна-народную мову, прадстаўленую ў інтэрмедых і вершах другой паловы XVII–XVIII стст. (Плюшч 1971, 31).

Хаця погляд Плюшча ў цэлым быў падтрыманы ўкраінскімі вучонымі (Москаленко 1962, 100; Гумецка 1964, 257–258; Гумецкая 1965, 44; Гумецка 1968, 7, 10), аднак раскрытыкаваны беларускімі (Ангчэнка 1969, 231–232). Мехапістычнасць падобнага падыходу відавочная: існаванне «моў» не столькі адлюстроўвае нейкія рэальныя асаблівасці і функцыі, колькі прывязана да палітычнай гістарыяграфіі даўняй Украіны, дзе традыцыйна вылучаюцца два гістарычныя перыяды: «Літоўская доба» (да 1569 г.) і «Польская доба». Плюшч проста «знайшоў» лінгвістычныя адпаведнікі для гэтых дзвюх гістарычных эпох.

Крыху інакшы, але блізкі падыход на пачатку 1960-х гг. прадэманстраваў і іншы ўкраінскі вучоны Арцём Маскаленка. Ён вылучыў тры пісьмова-літаратурныя мовы, што адначасова функцыянавалі на Украіне ў XIV–XVIII стст.: а) славяна-руская мова (фактычна, ён меў на ўвазе мясцовую рэдакцыю царкоўнаславянскай мовы), б) кніжная ўкраінская мова, што ў сваёй аснове была старажытна-*руськай* мовай, але ўвабрала ў сябе шмат жывых, размоўных рыс, і в) украінская пісьмова-літаратурная мова, заснаваная на дыялекце, але ўвабраўшая ў сябе шмат кніжных рыс дзвюх папярэдніх моў (Москаленко 1962, 98, 102). Ён лічыў, што гэтая апошняя мова пачала развівацца ўжо з XIV ст., а ў XVI ст. «досить повно фіксувалася» у пісьменстве (Москаленко 1962, 99–100). Да сярэдзіны XVI ст. гэтыя мовы «загалом мирно співіснували і взаємодіяли один з одним», але пасля Люблінскай уніі пачалі па-рознаму развівацца (Москаленко 1962, 102–104). Фактычна тры мовы Маскаленкі адрозніваліся рознымі суадносінамі гутарковага і кніжнага элементаў, але ніякіх структурных ці функцыянальных параметраў трох вылучаных моў даследчык не прывёў, абмежаваўшыся спісам помнікаў для мовы (в), складзеным на падставе прац розных вучоных, якія прызнавалі наяўнасць у помніках тых або іншых гутарковых рыс (Москаленко 1962, 100–102).

Гэтыя ідэі ўкраінскіх вучоных былі ўспрынятыя яшчэ адным украінскім лінгвістам – Юрыем Шавялёвым, што працаваў у эміграцыі. Канстатаваўшы заняпад *руськай* мовы пад ціскам польскай (хаця ўсе прыклады гэтага – з канца XVI і з XVII стст.),

ён сцвярджаў, што пасля 1580 г. утварылася *проста мова*, з жывой простанароднай асновай і царкоўнаславянскімі ды польскімі дамешкамі, але амаль без беларускіх элементаў (SHEVELOV 1979, 565–567). Т. ч., схема з дзвюх моў дазваляла Шавялёву сцвердзіць заняпад беларускага ўплыву і з'яўленне ўкраінскай моўнай самабытнасці ў даўнім пісьменстве. На яго думку, *просту мову* нельга было ўжываць ў тэкстах Св. Пісьма і высокіх жанрах, такіх як паэзія і драма (SHEVELOV 1979, 501).

Да ідэі дзвюх моў ужо на пачатку XXI ст. звярнуўся расійскі даследчык з Польшчы Уладзімір Мякішаў, што заняўся вывучэннем мовы Літоўскага статута 1588 г. (Мякішев 2000; Мякішев 2008, 29–40). Ён гаворыць пра дзве «мовы», ці пра дзве «разнавіднасці» адной моўнай сістэмы – *руськую* і *простую* мовы (Мякішев 2008, 33–34). Нараджэнне першай даследчык звязвае з канцылярскай практыкай ВКЛ XIV ст., а *простай* – з канфесійнымі перакладамі на хвалі ідэй Рэфармацыі 1540-х гг. (Мякішев 2000, 165–166, 169), прычым *простая мова* ўзнікла на грунце *рускай* (Мякішев 2000, 170). Галоўнае іх адрозненне – яны абсалютувалі розныя сферы грамадскага жыцця (Мякішев 2008, 33), але якія – не было ўказана. Ён паспрабаваў знайсці паміж імі і структурныя адрозненні, указаўшы на розную долю дыялектызмаў і запазычанняў у іх: у *рускай мове* пераважаюць беларусізмы і рэдка сустракаюцца царкоўнаславянізмы, у *простай мове* пераважаюць украінізмы і прысутнічаюць царкоўнаславянізмы (Мякішев 2000, 169–170; Мякішев 2008, 33). Т. ч., «разнавіднасці» *езика руського* ў даследчыка абумоўлены дыялектным і іншамоўным уплывам: *руская мова* – гэта нейкі польска-беларускі варыянт, *простая* – славяна-ўкраінскі варыянт. Гэты погляд быў падтрыманы і некаторымі іншымі ўкраінскімі лінгвістамі (DANYLENKO 2006b, 88–89), але ён не новы ў навуцы. Ён, напэўна, узыходзіць да расійскага моваведа Барыса Успенскага, які лічыў, што ўкраінскі варыянт *простай мовы* больш славянізаваны, а беларускі больш паланізаваны (Успенский 1987, 262; Успенский 2002, 390–391). Аднак ён казаў пра два варыянты ўсё ж такі адной мовы.

Амаль разам з Мякішавым праблема функцыянальнай стратыфікацыі *рускай мовы* апынулася ў цэнтры ўвагі аўстрыйскага славіста Міхаэля Мозара. Ён, развіваючы ідэю пра існаванне ў беларусаў і ўкраінцаў дзвюх моў, прапанаваў крыху інакшыя суадносіны паміж імі: *простая мова* з'яўляецца літаратурна апрацаванай формай *рускай мовы*, якая была толькі канцылярскай мовай («деловой языку») (МОЗЕР 2002, 221 і наст.).

У XVII ст. актавая *руська* мова прыйшла ў заняпад, і яе замяніла «neuen ruthenischen Schriftsprache» – *простая мова* (MOSER 2005, 138). Яна складвалася не толькі на грунце канцылярскай *рускай* мовы, але і часткова дыялектных гаворак (Volkssprache) (MOSER 2005, 138), аднак іх уплыў быў уласцівы і канцылярскай мове. Дзве гэтыя мовы знаходзіліся ў арганічным адзінстве: *простая мова* ўяўляе сабой толькі разнавіднасць *рускай мовы* (MOSER 2002, 227–228, сн. 14). Больш таго, *руська мова* мела і пэўную апрацаванасць, і пэўную наддыялектнасць, як і *простая*, але ў адрозненне ад яе была «не настолько нормірована» – г. зн. не ўжывалася ў літаратуры, напрыклад, у летапісах і хроніках (MOSER 2002, 229). Праўда, аўстрыйскі даследчык агаворваецца, што не ўсе літаратурныя творы пісаліся на *простай мове*. Так, «Дзённік Еўлашоўскага» напісаны на «інтэрэсным языке, не супадающем с» *простай мовай* (MOSER 2002, 236), на *рускай мове* пісаліся інтэрмедыі (MOSER 2002, 227, сн. 14), а мова люстрацый (г. зн. актаў!) вельмі блізкая да ўкраінскіх і беларускіх народных гаворак, чаму яе цяжка назваць *простай мовай* (MOSER 2002, 236–237).

Зусім нядаўна ўкраінскі даследчык Андрэй Даніленка, што працуе ў ЗША, прапанаваў разглядаць *рускую* мову і *простую мову* як два стылі ці стылістычныя варыянты адной мовы (яна называецца то «one secular language» (DANYLENKO 2006a, 99, 109), то «one East Slavic vernacular standard inherited from the times of Kyivan Rus'» (DANYLENKO 2006b, 91)). Праўда, даследчык і сам не вытрымлівае сваю тэрміналогію і гаворыць пра стылі як пра асобныя мовы. Выкарыстанне *рускай* мовы ён адносіць да актава-канцылярскай сферы, але не выключна – яна ўжывалася і ў літаратурных творах кшталту аповесцяў пра Трышчана, Баву ці Трою (DANYLENKO 2006a, 99; DANYLENKO 2006b, 87, 92, 109), а *простай* – да «new, especially “learned” genres»: палемічных і тэалагічных твораў, паэзіі, граматык, падручнікаў, хронік і г. д. (DANYLENKO 2006a, 99; DANYLENKO 2006b, 91, 109), хаця яна выкарыстоўвалася для свецкіх і рэлігійных мэтаў (DANYLENKO 2006b, 87). На яго думку, *руська* мова адрознівалася ад *простай* меншым узроўнем унармаванасці (DANYLENKO 2006b, 94), хаця ў іншым месцы ён сцвярджаў, што *простай мове* былі ўласцівыя «flexible norms and stylistic vagueness» (DANYLENKO 2006b, 100). Структурнае адрозненне паміж стылямі ў яго ідэнтычнае погляду Мякішава: розніца паміж стылямі абумоўлена рознай доляй беларусізмаў і ўкраінізмаў, як і паланізмаў ды царкоўнаславянізмаў (DANYLENKO 2006b, 91–92, таксама 96–100, 109). На думку даследчыка, вельмі спрэчную,

доля ўкраінізмаў і беларусізмаў залежыць ад тэматыкі і жанру твора (DANYLENKO 2006b, 98). Яшчэ больш спрэчнае яго сцвярджанне, што *руська* мова ўжывалася да 1645 г. (а што ж ужывалася ў наступныя гады?), а *простая* мова – з сярэдзіны XVI і да пачатку XVII ст., так што *простая мова* пасля 1628 г. не выкарыстоўвалася ў жанрах вучонай паэзіі і школьнай драмы (DANYLENKO 2006b, p. 95). Пры ўсім тым з канца XVI ст. *простая мова* распалася на беларускі (паланізаваны) і ўкраінскі (славянізаваны) варыянты (DANYLENKO 2006b, 108, 109).

Прапанаванае рознымі даследчыкамі XX – пачатку XXI стст. размежаванне двух (а то і больш) моўных аб'ектаў, што найчасцей выступаюць пад назвамі *простая мова* і *руська мова* – суб'ектыўная спекуляцыя, якая не знаходзіць адпаведнасці ў тагачасным ўжытку. Ніякага грунтоўнага лінгвістычнага матэрыялу, ніякіх сістэмных адрозненняў, ніякіх структурных ці функцыянальных параметраў у доказ існавання такіх моўных аб'ектаў пакуль не было прыведзена. Спроба патлумачыць іх як стылі таксама застаецца спекуляцыйнай, у дадатак, не абгрунтаванай лінгвістычным матэрыялам, і фактычна ўяўляе сабой прыхаваную версію ранейшых падыходаў (гл. у дэталях: Клімаў 2010). Ва ўсіх такіх прапанавах даследчыкі зыходзяць з ідэі, што выкарыстанне адной мовы ў розных сферах пісьменства (у актах і ў літаратуры) прыводзіць да распаўсюду яе на дзве асобныя мовы, два тыпы ці стылі. Больш таго, даследчыкі ідуць далей і лічаць, што гэтае адрозненне нават усведамлялася самімі карыстальнікамі (а значыць, было істотным), паколькі існавалі розныя назвы для дзвюх (ці больш) аб'ектаў. Аднак лінгвістычных доказаў гэтаму так і няма, тады як гісторыя іншых моў, што развіваліся ў падобных акалічнасцях, гэта не пацвярджае. Напрыклад, польская ці нямецкая мовы, што ў той самы час ужываліся ў аналагічных сферах, зусім не падзялялася на падобныя адрэзкі, якія прапануюцца для мовы *рускай*.

### Літаратура

Ангчэнка, У.В. Беларуская-ўкраінская пісьмова-моўная сувязі. Мінск, 1969.

Гумецкая, Л.Л. Вопросы украинско-белорусских связей древнего периода // Вопросы языкознания. 1965. № 2. С. 39–44.

Гумецкая, Л.Л. Уваги до українсько-білоруських мовних зв'язків періоду XIV – XVII ст. // Дослідження з української та російської мов. Київ, 1964. С. 252–258.

Гумецька, Л.Л. Питання стандартизації слов'янських писемно-літературних мов стародавньої доби. Київ, 1968.

Климаў, І.П. Да праблемы функцыянальнай стратыфікацыі стара-беларускай мовы ў ВКЛ XIV–XVIII стст. // Беларускі археаграфічны штогоднік. 2010. Вып. 11.

Лаппо, И.И. Литовский статут 1588 года = 1588 metų Lietuvos Statutas. T. 1: Исследование. Ч. 2. Kaunas, 1936.

Мозер, М. Что такое «простая мова»? // *Academiae Scientiarum Hungaricae*. 2002. Vol. 47. С. 221–260.

Москаленко, А.А. До походження української писемної і писемно-літературної мови // *Праці Одеського державного університету* (Т. 152). Серія філологічних наук. Вып. 15: Питання слов'янської філології: Мовознавство. Одеса, 1962. С. 97–111.

Мякишев, В. «Мовы» Великого Княжества Литовского в единстве своих противоположностей // *Studia Russica*. Т. 18. 2000. С. 165–172.

Мякишев, В. Язык Литовского Статута 1588 года. Kraków, 2008.

Плющ, П.П. Нариси з історії української літературної мови. Київ, 1958.

Плющ, П.П. «Руска мова» на Україні в XVI–XVII вв. // *Начальный этап формирования национального языка*. Ленинград, 1960. С. 45–48.

Плющ, П.П. Русская «простая мова» на Украине в XVI–XVII вв. // *Начальный этап формирования русского национального языка*. Ленинград, 1961. С. 219–236.

Плющ, П.П. До питання про так звану «просту мову» XVI–XVIII ст. на Україні // *Питання історичного розвитку української мови*. Харків, 1962. С. 92–96.

Плющ, П.П. Історія української літературної мови. Київ, 1971.

Успенский, Б.А. История русского литературного языка (XI–XVII). München, 1987. (*Sagner's slavistische Sammlung*, 12)

Успенский, Б.А. История русского литературного языка (XI–XVII вв.). [3-е изд.] Москва, 2002.

DANYLENKO, A. On the Name(s) of the *prostaja mova* in the Polish-Lithuanian Commonwealth // *Academiae Scientiarum Hungaricae*. 2006. Vol. 51. Nr. 1-2. P. 97–121. (a)

DANYLENKO, A. 'Prostaja mova', 'Kitab', and Polissian Standard // *Die Welt der Slaven*. 2006. Bd. 51. Nr. 1. S. 80–115. (b)

MOSER, M. Mittelruthenisch (Mittelweißrussisch und Mittelukrainisch): Ein Überblick // *Academiae Scientiarum Hungaricae*. 2005. Vol. 50. Nr. 1-2. S. 125–142.

SHEVELOV, G.Y. A historical phonology of the Ukrainian language. Heidelberg, 1979. (*Historical phonology of the Slavonic language*, 4).